

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERĐİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 71 Haziran 2020 & Volume: 13 Issue: 71 June 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

SEMAVİ DİNLER BAĞLAMINDA KUDÜŐ JERUSALEM IN THE CONTEXT OF ABRAHAMIC RELIGIONS

Hüseyin KÖFTÜRCÜ*

Özet

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam açısından Kudüs; kutsallığın yoğunlaştığı, farklı format ve motiflerin bir araya geldiği önemli bir şehirdir. Bu özelliğinden dolayı semavi din geleneğinde Kudüs, "dostluk şehri"dir. Vaadedilen Kenan topraklarında ağır şartlar altında yaşamını sürdüren Yahudiler bu gerekçelerden dolayı Mısır'a göç etmesine rağmen kölelik gibi zor şartlara maruz kalmışlardır. Bu duruma son vermek için Hz. Musa'nın liderliğinde tekrar Kenan diyarına göç etmişlerdir. Yahudileri toplayan Kral Davut Filistinlileri mağlup etmiştir. Süleyman, Yahudi geleneğinde dini ve milli bağlamda ayrı bir öneme sahip olan Kudüs Tapınağı'nı imar etmiş, bu tapınağı Babil ve Romalılar yıkmıştır. Ayrıca Hıristiyanlığın kurucu ve öncülü olan İsa'nın bu kutsal topraklarda yaşamını sürdürmesi, zeytin dağında irşat faaliyetlerinde bulunması, inananlarla birlikte son akşam yemeğini gerçekteştirmesi, Hıristiyanlık açısından Kudüs'ün ayrı bir değere sahip olduğunu göstermektedir. İsa'nın Kudüs'e karşı göstermiş olduğu bu ilgi, her zaman gündemini korumuştur. Bundan dolayı Kudüs, Hıristiyanların hac ritüellerini yerine getirdikleri bir mekân haline gelmiş, daima kutsal olarak kabul edilmiştir. Müslümanlara göre Kudüs'ün ilk kible olması, İra ve Miraç olaylarının meydana gelmesi, Mescid-i Aksa'nın bu şehirde bulunması, Hz. İbrahim başta olmak üzere çok sayıda peygambere ev sahipliği yapması da İslamiyet açısından ne derecede önemli olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu bu tebliğde, Kudüs'ün semavi dinler bağlamında örtüşen ve ayrışan boyutları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam, Mescid-i Aksa.

Abstract:

In terms of Judaism, Christianity and Islam, Jerusalem is an important city where sanctity is concentrated and different forms and motifs come together. Because of this characteristic, Jerusalem is the "city of friendship" in the tradition of the heavenly religions. The Jews who lived in the Promised Land of Canaan were subjected to difficult conditions such as slavery, even though they migrated to Egypt because of these reasons. To put an end to this situation, they migrated again to the land of Canaan under the leadership of Moses. King David, who gathered huddle the Jews together, defeated the Philistines. Solomon built the Jerusalem Temple, which has had a distinct religious and national significance in the Jewish tradition, and the Babylonians and Romans destroyed it. Also living of Jesus in Jerusalem, the predecessor and founder of Christianity, his education activities at the Mount of Olives and eating the Last Supper in Jerusalem show that Jerusalem has a particular importance for Christians. This interest of Jesus towards in Jerusalem has always kept his agenda actuality. Therefore, Jerusalem has become a place where Christians perform pilgrimage rituals and has always been considered as sacred. For Muslims, Jerusalem has importance, because it is the first prayer direction, the event of Isra and Miraj occurred there, Al-Masjid Al-Aqsa resides in that city of, also it hosts to several prophets such as Abraham. In this communiqué, overlapping and diverging dimensions of Jerusalem in the context of heavenly religions will be examined.

Keywords: Jerusalem, Judaism, Christianity, Islam, Masjid al-Aqsa.

*Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

GİRİŞ

Dinler Tarihi konusunu ele alırken Kudüs ile hiçbir şehir karşılaştırılmaz. Kudüs tarihsel süreçten günümüze kadar Yahudi, Hıristiyan ve İslam açısından “Mukaddes Şehir” veya “Kutsal Kent” gibi farklı isim ve tabirlerle ifade edilerek yüceltilmiştir (İbnü'l-Esir, 1985, II/458; Schoeps, 2010, 50). Peygamberlerden birçoğunun misafir olduğu, farklı medeniyetlere ev sahipliği yaptığı Kudüs, semavi dinler açısından kutsallığını koruyan yegâne şehirdir.

Kudüs şehri konum olarak Lut Gölü'ne 24, Akdeniz kıyılarına ise 52 kilometre uzaklıktadır. Harem-i Şerif baz alındığında deniz seviyesinden yüksekliği 747 metredir. Kudüs geçmişten günümüze semavi dinler için kutsal mekânları barındıran dini sosyal ve kültürel açıdan önemini koruyan bir şehir olmuştur. Kudüs üç ilahi dinin bulunduğu Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler için kutsal kabul edilen bir şehirdir. Kudüs'ün bir tarafında Müslümanlar için Mescid-i Aksa, bir tarafında Yahudiler için ağlama duvarı, diğer tarafında ise Hıristiyanlar için kutsal sayılan Kıyamet Kilisesi vardır. Bu özellikleriyle Kudüs, genellikle tarih boyunca farklı din mensupları arasında çekişmelerin ve savaşların bitmediği bir coğrafya haline gelmiş, hatta sürgün yeri olarak dahi kullanılmıştır (bkz. Singer, 1996, 6). Tarihte birçok din, medeniyet ve kültüre ev sahipliği yapan Kudüs, isim olarak MÖ. XIX-XVIII yüzyıllar arasına tarihlenen Mısır metinlerinde geçmektedir.

Ayrıca Kudüs şehri Urusalim (Tell Amarna mektupları), Urusilimmu (geç Asur metinleri), Yruşim ya da Yruşlym (İbranice metinler) şeklinde yazılmakta, Yerusâlayim veya Ârâmice Yeruşâlem şeklinde ifade edilmektedir. Kudüs, Grekçe olarak şehrin kutsallığını dile getirmek için Hierosolyma şeklinde adlandırılmıştır. Latinceye ve Batı dillerine ise Jerusalem olarak geçmiştir (bkz. Yılmaz, 2017, 20 vd.).

Kudüs İbranice Yeruşalayim şeklinde iki ayrı (Yeru-şalayim) kelimedenden meydana gelmektedir. Kelimenin ilk bölümü Yeru hakkında farklı manalar mevcuttur. Bunlardan ilki korkmak anlamındaki yâre, görmek anlamındaki râ'âh, sahip veya varis olmak manasındaki yârâş'tan geldiği bilinmektedir. Fakat kurmak, tesis etmek anlamındaki yârâh'tan gelmesi de muhtemeldir. Ayrıca Yeruşalayim kelimesi Ahd-i Atik'in Arapça tercümesinde Dârusselâm ve Medinetüsselâm olarak çevrilmiştir. Kelimenin ikinci kısmı olan şalayim'in aslı şalem veya şalim'dir. Hatta bazı kaynaklarda Yeruşalim olarak geçmektedir (Challaye, tsz., 131). Anlam itibarıyla barış ve dostluk olarak ifade edilmektedir (Harman, DİA, 26/323-324).

Tarih boyunca Kudüs şehrinin farklı isimleri olmuştur. Yebus, Sion, Dâvud'un şehri ve Ariel bunlardan bazılarıdır. Aynı zamanda Kudüs'e adalet yurdu (Yeremya, 31/2), inananlar şehri, barış şehri, doğruluk şehri, Allah'ın şehri (Mezmur, 46/4), orduların Rabb'inin şehri (Mezmur, 48/8), mukaddes şehir (Nehemya, 11/18) şeklinde isimler verildiği bilinmektedir. Kutsal Kitap'ta geçen bu isimler Arapçaya Kudüs olarak tercüme edilmiştir. Müslümanlar da Kudüs'e farklı isimler vermiştir. Bereket, mübarek olmak anlamına gelen Kudüs kelimesi Âramice kudşa'dan gelmekte ve mabedi ifade etmektedir. Müslümanların Kudüs şehrine verdikleri diğer bir isim de İliya'dır. Bu isim Romalıların şehre verdikleri Aeliya isminin Arapçasıdır. İslami kaynaklarda kısaca İliyâ veya Beyt'ül-makdis (Beyt'ül-Mukaddes) denilmektedir. İbranice de ise Beyt'ül-makdis, “Bet ha-Mikdaş” a karşılık gelmektedir (Küçük vd., 2009, 279). Kuran-ı Kerim'de Kudüs ismi geçmemektedir. Ayrıca İslâmî kaynaklarda Kudüs'e atfedilen diğer isimlerin kullanıldığına rastlanmamıştır. Bunun yanında âyette “el-Mescid'ül-Aksa” (İsrâ 17/1) gibi tabirler Kudüs'e veya Kudüs'ün içinde bulunduğu Filistin topraklarına isim olarak verilmiştir. İslam'ın ilk dönemleri dikkate alındığında her ne kadar Mescidi Aksa tabiri Kudüs için kullanılsa da esas itibarıyla kastedilen Harem-i Şerif'tir. Yahudi dini literatüründe Kudüs'ten yetmiş isimle bahsedilmektedir. Roma İmparatoru Kudüs'ü tekrar imar ettiğinde ona Colonia Aelia Capitolina ismini takmıştır. Bunun anlamı; Kudüs Roma kolonisi durumunda olmasından dolayı Colonia, Hadrian adına imar edildiğinden dolayı ilk ismi Aelius'a nispetle Aelia, Jüpiter Capitolin'e ithaf edilmesinden dolayı ise Capitolina denilmiştir. Ayrıca Tevrat'ta Yeruşalayim veya Kudüs ismi hiç geçmemektedir. Tevrat'ta Salem adında bir şehir söz konusudur. Kudüs olarak eski ahitte ilk defa Hz. İbrahim ile aynı zamanda yaşayan Kral Merlkisedek sebebiyle bahsedilmektedir (Tekvîn, 14/18). Ayrıca “Tevrat'a göre Hz. İbrâhim'in, oğlu İshak'ı kurban etmek istediği Moriya (Moriah) diyarındaki dağın Hz. Süleyman'ın mâbedi yaptırdığı Moriya tepesi olduğu yahudi ve hıristiyan geleneğince kabul edilmektedir (II. Tarihler, 3/1). Ancak bu, gerek Moriah kelimesinin etimolojisi ve anlamı gerekse delâlet ettiği yer yönünden tartışmalıdır.” (Harman, DİA, 26/323-324).

Yahudi tarihine göre; Hz. Davut Kudüs'ü fethetmeden önce Yevuslular denilen bir kabile buradaydı. Hz. Davut şehri fethederek Sion (Collins-Lapierre, 1973, 22) hisarını imar etmiş ve burayı dini bir merkez haline getirmek istemiştir. (Bkz. Okkar, 2018, 430) Fakat mabedin yapımı Süleyman'a nasip olmuştur. Kudüs Hz. Süleyman döneminde esenlik yurdu olarak anılmıştır (Schimmel, 1999, 250). Bu sükûnet döneminin

ardından şehir çalkantılı dönemler yaşamış, Babil Kralı Nebukadnezar tarafından işgal edilerek Süleyman mabedi tahrip edilmiştir. Zerubbabel (M.Ö. 444) döneminde mabet tekrar inşa edilmiş şeriat canlandırılmıştır. Babil esaretinden sonra Kudüs, Pers (M.Ö. 538), Makedonyalı Büyük İskender (M.Ö. 332), Mısır (M.Ö. 198) ve Roma hâkimiyetine girerek işgal edilmiştir. M.S. 70 yılında Romalı komutan, Süleyman mabedinin batı duvarındaki küçük bir bölüm hariç Kudüs'ü yakmıştır (Karatosun, 2016, 14).

Kudüs Hristiyanlar tarafından ele geçirildikten sonra şehrin inşa sürecinde bir gelişme olmamıştır. Sadece Bizans İmparatoru Konstantin ve Kraliçe Helena döneminde şehir Hristiyan kimliğine bürünmüş ve pek çok kilise inşa edilmiştir. Kudüs 638 yılında İslam halifesi Hz Ömer tarafından fethedilmiştir (Yılmaz, 2017, 23). Fetihden sonra Kudüs çeşitli dönemler geçirmiştir. Bunlardan ilki, Müslümanların fethinden Haçlı istilasına kadar ki süredir. Bunu Haçlılar dönemi takip etmiş daha sonra Memlükler dönemi ve Osmanlı dönemi yaşanmıştır. Emeviler Dönemi'nin en önemli imar faaliyeti, 691 yılında halife Abdülmelik İbn Mervan'ın Kubbet-üs Sahra'yı yaptırması olmuştur. Kubbet-üs Sahra Kudüs'ün en kutsal yeri olan kutsal kaya üzerine yapılmıştır. Abbasiler döneminde Filistin bölgesi geri planda kalsa da Kudüs önemli bir ilim ve öğretim merkezi haline gelmiştir. Ayrıca Haçlı seferleri esnasında ve çeşitli kişiler tarafından hedef gösterilmiş veya kuşatılmıştır (Noth, 1999, 147, 150; Atiya, 2005, 94). Kudüs 1099-1187 yılları arasında haçlıların egemenliğine girmiş, bir şehirdeki Yahudiler ve Müslümanlar kılıçtan geçirilmiştir. 2 Ekim 1187 tarihinde Selahaddin-i Eyyubi Kudüs'ü tekrar ele geçirmiş (Erer, 1993, 86), Yahudilere şehirde oturma izni vererek Hristiyanlara ait kutsal yerlerin idaresini Ortodoks kilisesine bırakmıştır. Kudüs 1206 yılında Memlülklere geçmiş ve ciddi anlamda imar çalışmalarına sahne olmuştur. 1516 yılında Kudüs Mercidabık Savaşı neticesinde Osmanlı Devleti tarafından fethedilmiştir. Şehirde Kanuni Sultan Süleyman döneminde önemli imar faaliyetlerine girişilmiştir. Kudüs, 1917-1948 yılları arasında İngiliz mandasını devredilmiş bu dönemde şehrin demografik ekonomik ve kültürel yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. Şehirde Arap nüfusu azalırken Yahudi nüfusu artmış, ekonomik anlamda dışarıdan desteklenen Yahudiler öne geçmiştir. İngiltere 1947 yılında Birleşmiş Milletlere Filistin'in paylaşılması teklifini sunmuştur. 1948 yılında Kudüs doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Doğu Kudüs Ürdün'de Batı Kudüs İsrail işgali altında kalmıştır. 1950 yılında İsrail tarafından BM kararlarına muhalif olmasından dolayı Kudüs, başkent olarak ilan edilmiştir (Karatosun, 2016, 15-16; Adam, 2002, 143).

Yahudilik Ekseninde Kudüs

Yahudilikte inanç ve değerler açısından dünyanın en kutsal ve kozmopolitik şehri Kudüs'tür. Kudüs'te İbranice ismi Beyt-i Mikdaş olan Mescid-i Aksa yeryüzünde ilk yaratılan mabettir. Kudüs; Tanrıyla buluşmanın ve haşır olmanın başlayacağı, Yahudilerin ebedi kiblesi, yeryüzünün en kutsal alanı ve hac yapılabilecek tek yerdir. Yahudiler sadece bu şehre dönerek dua etmektedirler. Ayrıca Yahudi din geleneğinde benimsenen inanca göre Mehdi'nin Kudüs şehrine geleceği bilinmektedir (Aydın, 2017, 40, 41; Hasanov, 2017, 12, 13).

Tanrı, Kral Davut'a Kudüs'ü işaret ederek burayı başkent olarak seçmesini bildirmiştir (Peters, 2010, 35). Bundan dolayı Kudüs Yahudiler için hem manevi hem de ulusal öneme sahip bir şehirdir. Ortaya koyulan bu önem şu hadiselerden meydana geldiği bilinmektedir. İbrahim oğlu İshak'ı kurban etmek üzere Moriah dağına götürmüştür. Kral Davut ahit sandığını Kudüs'e getirmiş burada bir çadır kurarak sandığı o çadırın içine yerleştirmiştir. Kudüs'ün adı "Davut'un şehri" olarak değiştirilmiş, belli bir dönemden sonra ise Yeruşalaym şeklinde isimlendirilmiştir. Ayrıca Yahudi inancına göre Mescidi Aksa'nın güneybatısında bulunan Kral Davut'un kabri özel bir öneme sahiptir. Bu kabrin bulunuşu Kudüs Krallığı döneminde Sion Dağında Bir kilise inşa edilmek istenmesiyle alakalıdır. Bu alan kazılırken mağara içerisinde mezar bulunmuştur. Mezarın üzerinde ise asa ve altın taç bulunmuştur. Mezardaki diğer ayrıntılar göz önünde bulundurularak bu mezarın Kral Davut'a ait olduğu tespit edilmiştir. Kral Davut'un kabri bir müddet kilisenin bir parçası olarak kalmış daha sonra kilise camiye çevrilmiştir. 1948 yılından sonra ise Yahudiler Hz Davut'un kabrini ibadet mekânına dönüştürmüşlerdir (Cebe, 2017, 372-374; ayrıca bkz. Okkar, 2018, 428 vd.).

Yahudi inancına göre; Ağlama duvarı olarak nitelendirilen Tapınak Dağı'nın batı duvarı, "Ha Kotel ha Ma'aravi" şeklinde İbranice olarak isimlendirilmiştir. Ağlama duvarı Yahudi inancı ve tarihi için önemli bir yere sahiptir. Duvar, Hz. Süleyman'ın inşa ettirdiği mabedin son kalıntısıdır. Mabet, M.Ö. 586'da Babil Kralı olan Buhtunnasır'ın emriyle yağmalanmış ve yıkılmış ve daha sonra tekrar imar (M.Ö. 537-515) edilmiştir. Bu dönemden sonra tekrar M.S. 70 yılında Titus ikinci defa yağmalamıştır. Anlatılan Efsaneye göre Titus tapınağın bütün duvarlarının yıkılmasını emretmiş, askerlerden biri Titus'un gücünün bütün dünyaya göstermek adına tapınağın bir duvarının yıkılmamasının daha iyi olacağını, böylece sembolik bir

anlama bürüneceğini teklif etmiştir. Bu önerisi kabul edilerek Süleyman tapınağının sadece batı duvarı ayakta kalmıştır (Goldhill, 2011, 11; ayrıca bkz. Besnard vdğ., 147).

Yahudiler için Batı duvarı sembolik bir manaya bürünmüş, Süleyman peygambere özlemlerini belirtmek ve saygılarını ortaya koymak için ağlama seansları eşliğinde dua edilen kutsal bir mekan haline gelmiştir. Yahudiler, dileklerini yazdıkları kâğıtları Batı duvarının taşları arasına sıkıştırma geleneğini, Orta Çağdan günümüze kadar devam eden bir adet olarak hala sürdürmektedir. Bu kâğıtlar kutsal sayıldığından dolayı her senenin iki döneminde gerçekleştirilen (Hamursuz bayramlar - Roş Ha Şana) törenlerde toplanmak suretiyle Zeytin Dağı'na götürülmektedir. Yahudi bilgilerine göre Kanuni Sultan Süleyman, bu mekanda dua edilmesi için ilk defa izin vermiş hükümdar olarak geçmektedir. Kanuni, o güne kadar Zeytin Dağından Mescid-i Aksa alanına bakarak ibadet eden Yahudilere izin vermiş, bu hoşgörü sayesinde birçok Yahudi topraklarına geri dönmüştür. Kanuni, Kudüs için birçok farklı üslupta mimari hizmetlerde bulunmuştur. Söz gelimi Hisar'a bir cami, su kemerleri ve suyu dağıtmak için dokuz çeşme ve Eski Şehir bölümünü imar etmiştir. Kudüs'te Yahudiler için kutsal kabul edilen diğer bir mekân da Mescid-i Aksa'nın tam önünde bulunan Zeytin Dağıdır. Burası Yahudilerin yanında Hristiyan ve Müslümanlar için de kutsal kabul edilen bir mekândır. İslam tarihinde ayrı bir öneme sahip bazı şahsiyetlerin türbeleri Zeytin Dağında bulunması, Müslümanlar açısından bu dağ değerli kılmıştır. Bunlar Selman-ı Farisi ve Rabia'tül Adeviyye'nin türbeleridir. Eteklerinde ise Hristiyanlık tarafından önemli olan Hz Meryem'in mezarının bulunduğu Meryem Ana Kilisesi, Gözyaşı Kilisesi, Uluslar Kilisesi vardır. Yahudilikte Mesih, kıyamet zamanında Zeytin Dağı'nın üst tarafından gelip Kidron Vadisi'ne inecektir. Bundan dolayı Yahudiler, Mesih'i ilk olarak karşılayacak cemaat olabilme şerefine nail olmak için bu civarlarda, vadinin içinde bulunduğu mezarlıkta öldükten sonra gömülmeyi arzulamaktadırlar. Söz konusu bu kutsal öneminden dolayı Zeytin Dağı'nın eteklerinde bulunan mezarlık, Yahudi tarihinin her döneminde gündemini korumuş, önemini hiçbir zaman yitirmemiştir (Cebe, 2017, 375-376).

Yahudilik açısından Kudüs devletin başkenti olmuş bir şehirdir. Kral Davut tarafından fethedilen şehir aynı zamanda ibadet merkezidir (Adam, 2002, 51, 52; Eliade, 2003, 367). Yahudiler Hz. Musa rehberliğinde Mısır'dan çıkmışlar kendilerine verilen Tevrat ile ilahi vahye muhatap olmuşlardır. Onlardan peygamberleri aracılığı ile vaat edilmiş toprakların bulunduğu topraklara girmeleri istenmiş fakat Yahudiler bu emri dinlemedikleri için kırk yıl Sina çölünde yaşamışlardır. Yeşu peygamber önderliğinde vaat edilen topraklara girme mücadelesi verilmiş Kral Davut zamanında Kudüs alınmış ve devletin merkezi haline getirilmiştir. Tanrı Davut'un saltanatının ebediyen devam edeceğine dair vaatte bulunmuştur. Süleyman zamanında inşa edilen mabet Tanrının ebedi mekânı olarak kabul edilmiş bu durum şehrin önemini arttırmıştır. Mezmurlar'da Kudüs'e ahit sandığının getirildiği bu sayede şehrin hem Rabbin Krallık için seçtiği bir şehir olduğu hem de Rabbin meskeni olduğu şeklinde kabul edilmiştir. Peygamber Yeremye'ya göre; Kudüs'e "Rabbin tahtı, adalet yurdu, kutsiyet dağı" denilecektir (Mezmur, 31/23). Ayrıca Kudüs; "güzelliğin kemali" (Mezmur, 50/2) ve "yüksekliği güzel, bütün yerin sevinci" (Mezmur, 48/2) şeklinde nitelendirilmiştir. Mezmurlar'da "Eğer seni unutursam ey Yeruşalim, sağ elim hünerini unutsun; eğer seni anmazsam, eğer Yeruşalim'i baş sevincimden üstün tutmazsam dilim damağıma yapışsın" (Mezmur, 137/5-6) denilmiştir. Kudüs Tanrının seçmiş olduğu bir şehir olmasından, böylece kutsal özelliklere sahip olmasından dolayı Yahudi inanç geleneğinde diğer şehirlere nazaran kendisine ayrı değerler atfedilmiştir (bkz. II. Krallar, 21/4; Mezmur, 132/13). Söz gelimi Kurbanların Süleyman Mabedi'nde takdim edilmesi, Hac ibadetinin yapılması örnek olarak gösterilebilir (Çıkış, 23/17; Tesniye, 16/16-17).

Yahudilikteki Kutsal Toprak anlayışı onu İslam, Hristiyanlık ve diğer dinlerden ayıran temel özelliktir. Yahudi kimliği Tanrının kendilerine vaat ettiği topraklar yani Arz-ı Mev'ut tabiriyle özdeşleştirilmiştir. Yahudiler kendilerini Tanrının seçkin milleti olarak görürler. İbranice "Am Hasagula" denilen bu inanca göre; Yahudiler diğer ırklardan farklı ve üstündür. Yahudiler Ortodoks ibadet kitabı Siddur'da yer alan dualarda bir goy (gentile) yani yabancı olarak yaratılmadığı için Tanrı'ya her sabah şükretmektedir. Yahudiler zorluklar karşısında milli ve dini kimliklerini bu anlayış sayesinde korumuştur. Seçilmişlik inancı Yahudilerin Tanrı ile yaptıkları sözleşmeyi gündeme getirmiştir. Buna göre Yahudiler Tanrının emirlerine uyacak ve onu yeryüzünde temsil edecekler, Tanrı da onlara ayrıcalıklı haklar tanıyacaktır. İlk sözleşme Hz İbrahim ile yapılmış; onun soyuna bir takım ayrıcalıklar ve Kutsal Topraklar vaat edilmiştir. Tevrat'ta vaat edilen toprakların sınırları tam olarak belirlenmiştir. Söz konusu topraklara, Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup ve oğulları zamanında yerleşilememiştir. Kudüs'e yerleşim Yeşu zamanında başlamış Hz. Davut zamanında tamamlanmıştır. Yahudilik kutsal toprak ve mabet merkezi bir dindir. İbadetlerin çoğunun mabette gerçekleşmesi gerekir. Bu mabet Hz. Süleyman tarafından Kudüs'te inşa edilen ve M.S. 70 yılında yıkılan mabettir Müslümanlar Kudüs'ü aldığı anda Mescidi Aksa'yı inşa etmişler geriye mabetten sadece batı duvarı kalmıştır. Yahudiler İbranice adı "Kotel" olan bu duvarın

önünde ağıt yakarlar ve mabedin en kısa zamanda tekrar inşası için dua ederler (Adam, "Yahudilik", 2007, 227-228).

Hıristiyanlık Açısından Kudüs

Hıristiyanlık tarihi Kudüs'te başlamasından dolayı bu şehir onlar için en kutsal mekan olarak değerlendirilmektedir. İsa peygamberin çarmıha gerilme hadisesi, gömülmesi, göğe yükseltilmesi, tekrar yeryüzüne geleceği inançları, Hıristiyanlık açısından önemlidir. Aynı zamanda Hıristiyan inancına göre en kutsal kilise olarak kabul edilen ve haç yeri olan Kıyamet Kilisesi Kudüs'te yer almaktadır. Bunun yanında Kudüs'e on bir kilometre uzaklıkta olan Beytülhalim'de bulunan ikinci derecede öneme sahip Kutsal Doğu Kilisesi'nde Kudüs'tedir. Hıristiyan camiasında üçüncü derece öneme sahip olan bir diğer kilise olan Müjde Kilisesi ise 55 kilometre mesafede Nasıra'dadır. Kudüs'te Bizans dönemi başladıktan sonra katedraller, kiliseler ve manastırlar inşa edilmiştir. Ayrıca 325'te inşa edilen Kıyamet Kilisesi'nde -ki Kutsal Kabir Kilisesi olarak da isimlendirilmektedir- İsa çarmıha gerildikten sonra burada defnedilmiş ve buradan göğe yükselmiştir. Kıyamet Kilisesinin anahtarları 638'den sonra Müslüman Joudeh ve Nuseybe aileleri tarafından muhafaza edilmektedir. Her gün sabah vakitlerinde kiliseye getirilerek kilise açılmaktadır (Cebe, 2017, 377; Güngör, Muhammed, 2017, 14, 15).

Kudüs, İncil metinlerinde oldukça önemli bir konuma sahiptir. Örneğin İsa Peygamber Galile bölgesinde tebliğ faaliyetine başlamış fakat tebanın negatif tavırlarından dolayı Kudüs'e yöneldiği hakkında Markos incilinde haber verilmektedir. Daha sonra Kudüs'e giren İsa, mabedin temizliğiyle ilgilenmiş, otoriter yahudi olumsuz durumuna karşı tepki göstererek Kudüs'ün cezalandırılacağını ve mabedin kirletileceğini bildirmiştir. Bunun yanında Yuhanna İncili'nde İsa'nın çok kez Kudüs'e geldiğini ve dünyevi hayatının burada neticelendiği anlatılmaktadır (Adam, 2002, 38; Harman, DİA, 26/326).

Hz. İsa'nın son akşam yemeğini havarilerle yemesi ve yemek esnasında messe düzenlemesi önemli bir hadisedir (Besnard vdğ., tsz., 162). Son akşam yemeğinin yenildiği mekân Hz Davut'un mezarı ile aynı alandadır (Küçük vd., 391). Burası XII. yy. itibarıyla kilise olarak kullanılmasına rağmen XV. yy.'dan sonra camiye çevrilmiştir. Hıristiyanlık inancına göre önemli Sakramentlerden biri olan son akşam yemeği Evharistiya burada meydana gelmiştir (Adam, 2015, 142). Hıristiyanlık açısından Hz Meryem'in mezarının bulunduğu yer de önemlidir. Hz. İsa çarmıha gerildikten sonra annesini Yuhanna'ya emanet etmiş bazı rivayetlerde Hz Meryem Yuhanna ile birlikte Kudüs'ten ayrılarak Efes'e gitmiş hayatını burada sürdürmüş, öldüğü zaman buraya defnedilmiştir. Bazı görüşlerde Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı kaybetmesinin ardından Kudüs'ü terk etmediği, hatta burada yaşadığı ve Meryem Ana Kilisesine gömüldüğü bilinmektedir. Ortodokslar ve Hıristiyanların çoğunluğu, Hz Meryem'in Kudüs'te yaşadığı ve öldüğü inancına sahiptir. Sadece Katolikler Hz Meryem'in Efes'te gömülü olduğunu savunmuşlardır (Cebe, 2017, 378).

İslam Bağlamında Kudüs

Müslümanlar açısından Mekke ve Medine, inanç ve fikriyat bakımından ne kadar değerli ise Kudüs de önemli bir konuma sahiptir. İslam'a müntesip olan insanlar Kudüs'e manevi olarak ayrı bir önem vermektedir. Bundan dolayı Kudüs, İslam ve İslam'ın simgelediği kültürel aidiyet değerleri için kutsal bir şehir olarak telakki edilmektedir (Apak, 2017, 16, 17).

Müslümanların ilk kıblesi olan Mescid-i Aksa, Kudüs'te yer almaktadır. Kudüs ismi Kuran-ı Kerim'de doğrudan geçmemektedir. Fakat Kudüs, farklı ayetlerde konu olan bir beldedir. "Onu da, Lût'u da, âlemler için bereketli ve kutsal kıldığımız yere ulaştırıp kurtardık." (Enbiya, 21/71) âyeti örnek olarak göstermek mümkündür. Söz konusu bu âyette konu olan "âlemler için bereketli ve kutsal kıldığımız yer" şeklinde bildirilen mübarek mekân, Kudüs'ün de dâhil olduğu Filistin ve Şam civarlarıdır (Yazır, tsz., V/466).

Yüce Allah, dönemin zorbaları tarafından Hz. İbrahim'e karşı yapılan tuzakları bertaraf etmiş, onu ve yiyeceği olan lût'u o beldeden kurtarıp tüm âlemlerin bereketi olarak ifade edilen yere, Arz-ı Mübarek'e ulaştırmıştır. Müfessirler söz konusu arzın Mekke olduğunu belirtirler de ayrıca "Etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa" (İsra, 17/1) âyetini delil getirdikten sonra Kudüs ve etrafının kastedildiğini ifade etmişlerdir. Müfessirlere göre Kudüs'ün bereket ve kutsal olarak sayılmasının, doğrudan Yaraticı tarafından dinsel olarak değer atfedilmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Peygamberlerin çoğunun bu belde ve civarlarına koşullanarak mübelliğ konumlarını icra etmeleri ve dinlerini yaymaları, Kudüs ve yakınlarının Yüce Allah katında ne kadar değerli bir belde olduğunu kuvvetlendirmektedir (Razi, tsz., IVI/174-175).

Hz. Zekeriyya ve Hz. Yahya bu beldede yaşadığı bilinmektedir. Ayrıca Hz. Meryem'in çocukluk ve yetiştirilme döneminin de burada geçtiği anlaşılmaktadır. Yahudilerin iftiralardan münezzeh olan Hz. Meryem, Beyt-i Makdis'te ibadetlerini yerine getirirdi (Elmalılı, tsz., II/360). Âl-i İmrân Sûresi 37. âyette "mihrap" olarak ifade edilen yer, Mescid-i Aksa'nın içinde bulunan, ibadet ritüelleri için kullanılan bir

bölümdür. Bu bölmeye Hz. Meryem'in eğitiminden mesul olması hasebiyle Hz. Zekeriyya'nın da sık sık uğradığı bilinmektedir (Elmalılı, tsz., II/357). Yüce Allah'ın kendisine evlat (Hz. Yahya) vermesi için bu oda da dua ettiği de (Âl-i İmran, 3/38-41) bilinenler arasındadır (Elmalılı, tsz., II/358).

Kudüs; Mescid-i Aksa, çevresi mübarek kılınan şehir, bulunduğu bölge; mukaddes toprak (Maide, 5/21), İyi, güzel bir yer (Yunus 10/93), şeklinde anılmıştır. Mescid-i Aksa, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Haram, hadislerde konu edinmekte ve ziyaret için seyahat edilmesi tavsiye edilen üç mescitten biri olarak anılmaktadır. Ayrıca manevi değer bakımından Mescid-i Aksa, Mescid-i Haramdan sonra en önemli ikinci mescid olduğu ifade edilmektedir (Buhârî, "Fazlû's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne", 6; Müslim, "Mesâcid", 1, 2). Bunun yanında bazı rivayetlerde bildirildiği üzere Hz. Peygamberin Beyt'ül Makdis de namaz kılmak için Müslümanlara tavsiyede bulunduğu bilinmektedir (Ebû Dâvud, "Salat", 14).

İslam Peygamberi Hz. Muhammed Hicret öncesi iki ya da üç yıl Kâbe'nin önünde duracak şekilde Kudüs'e yöneldiği ve bu şekilde namaz kıldığı bildirilmektedir. Medine sürecinde on altı ya da on yedi ay yapmış olduğu bu uygulamayı sürdürdüğü, belli bir dönemden sonra ise Kâbe'ye doğru yöneldiği de ifade edilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber Mescidi haramdan çevresi mübarek kılınan Mescid-i Aksa'ya götürülmüştür. Bu gece yolculuğuna "isra", gerçekleşen bu hadiseye ise "Miraç Hadisesi" denilmektedir. İsra ve Miraç hadiseleri Kudüs'ün Müslümanlar için önemini ortaya koymaktadır (Razi, age., IV/93, 161). Ayrıca Kudüs, çoğu peygambere ev sahipliği yaptığı, Beyt'ül Makdis'i bünyesinde barındıran, semavi dinler geleneğinde önemli bir mekândır (Harman, DİA, 326-327).

Kudüs'te Eski Şehir bölümünde yer alan Mescid-i Aksa 144 dönümlük bir alana sahiptir. Mescid-i Aksa Hz. Süleyman döneminde yapılan günümüzde sadece batı duvarı ayakta olan Beyt'ül Makdis'i, Süleyman Mabedini de içine alan bir külliye'dir. Mescid-i Aksa üzerinde altın kubbeli Kubbet-üs Sahra, Ağlama Duvarı da denilen Burak Duvarı, Mervan Mescidi, Ruhlar Mağarası gibi özel mekânlar vardır. Kuran-ı Kerim'in işaret ettiği gibi Mescid-i Aksa ismini, Hicaz topraklarına uzaklığından dolayı 'uzak yer' anlamına gelen "Aksa" kelimesinden almıştır. Kudüs'ü içinde barındıran Filistin, İslam'ın yeryüzüne indiği zamanlarda Hıristiyan kontrolündeydi. Hz. Ebubekir döneminden sonra Müslümanların kontrolü altına girmiş ve yönetilmiştir. Fetih döneminde Hz. Ebubekir, Amr b. el-As'ı Filistin komutanı olarak atadıktan sonra Bizans'a karşı yürütülen savaşlar neticesinde Gazze, Nablus ve bazı şehirler, İslam'a kazandırılmıştır. Amr'ın bu başarısı kazanılan topraklarla sınırlı kalmayıp kısa zamanda Kudüs'e doğru ilerlemiştir. Kudüs yakınlarına kadar gelen Amr, şehrin kendisine teslim edilmesi için bir mektup yazarak (Söylemez, SÜİFD, S. 2, I/36), İlya Patriğine elçi göndermiştir. Her ne kadar muhalif taraftan olumlu bir cevap gelmese de Halid b. Velid komutasındaki birliklerle Müslümanlar güçlenmiş ve yenilmez olarak kabul edilen Doğu Roma ordusunu tarumar etmiştir (Söylemez, SÜİFD, I/35-37).

Hz. Ömer 636 yılında Kudüs'ü aldıktan sonra fetihten sonra Kudüslü olan yerli Hıristiyanlara beraat ve eman verip dinlerinde özgür bırakmıştır (Erer, 1993, 18, 57-58). Kudüs, Müslümanlar tarafından fethedildiğinde Hz. Ömer Patrik ile birlikte şehre girmiş ve Kıyamet Kilisesine gitmişlerdir. Patrik Hz. Ömer'e kilisede namaz kılabilceğini söylemiş Hz. Ömer ise; "burada namaz kılsam benden sonraki Müslümanlar; 'Halife Ömer burada namaz kılmıştır.' diyerek kiliseyi camiye çevirebilirler" demiştir. Daha sonra kilisenin otuz metre ilerisinde boş bir arazide namazını kılmıştır. Eyyubiler döneminde Hz. Ömer'in namaz kıldığı yere Ömer Mescidi yapılmış, Osmanlı Devleti döneminde bu mescidin yerine cami inşa edilmiştir (Cebe, 2017, 380-382).

Mescid-i Aksa içerisinde bulunan Kubbet-üs Sahra, Abdülmelik İbni Mervan aracılığıyla inşa edilmiştir. Haçlılar Kudüs'ü aldıklarında Müslüman nüfus Kubbet-üs Sahra'ya sığınmış fakat Haçlılar hepsini katletmiştir. Kubbet-üs Sahrayı kiliseye çeviren Haçlılar avlusuna üzerinde haç bulunan bir çarmlık yapmışlardır. Daha sonra Kudüs'ü Selahaddin-i Eyyubi fethettikten sonra sadece bu haç yıkılmış şehirdeki diğer haçlara dokunulmamıştır. Kubbet-üs Sahra ismini "kaya" anlamına gelen sahradan almaktadır. Bunun nedeni caminin Muallak Taşı (Muallak Kayası) üzerine bina edilmesidir. (Yılmaz, 2017, 24)

Kudüs, İslam'ın ilk dönemlerinde, Emevilerden Abbasilere, Selçuklulardan Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerine kadar özenle muhafaza edilen, diğer din mensuplarına barış ve huzuru getiren bir şehir olmuştur. Osmanlı hâkimiyetinde Kudüs, adaletin ve huzurun beşiği haline gelmiştir. Çünkü Kudüs'ün günümüzdeki yapısal/mimari konumunun büyük bir kısmı, Osmanlı döneminde imar edilmiştir. Söz gelimi Mescid-i Aksa ve Halilur-Rahman Mescidi ve diğer mescidler, Peygamberlerin makamları, önemli şahsiyetlerin türbeleri ve buna benzer ilahi dinler açısından kayda değer mimari yapılara ayrı bir ilgi ve alaka gösterilerek korunmuştur.

Bunların yanında medrese, hamam gibi yapılar inşa ederek Kudüs'ün ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman zamanında Kudüs'ün surları yapılmış, dönem dönem restorasyon

faaliyetleriyle desteklenmiştir (Goldhill, 2011, 22). Hatta inandıkları dinin gereği olarak Kudüs'te bulunan veya dışarıdan gelen farklı din üyelerine sergilenen ibadet etme hürriyeti, dikkat çekmektedir. Çünkü yukarıdaki başlıklarda da izah edildiği gibi üç semavi dinin kutsal saydığı Kudüs, sadece Müslümanların değil, Yahudi ve Hıristiyanların da kutsal saydığı bir şehirdir. Önceleri Zeytin Dağı'ndan Mescid-i Aksa'ya bakarak ibadetlerini yerine getiren Yahudiler, Kanuni döneminde Kudüs'te gösterilmiş olan ibadet etme hürriyeti sayesinde daha sonra Mescid-i Aksa'nın Batı duvarının karşısında dini ritüellerini rahatlıkla yapmaya başlamışlardır. Osmanlı döneminde bu ilginin bir sonucu olarak bölgede yaşayan hiçbir kişinin mal varlığına, inanç, kültür ve geleneklerine saygı ve eman gösterilmesi dikkat çekicidir. Bu ilgi, bir taraftan insan haklarına, diğer taraftan ise Kudüs'ün ne kadar değerli olduğunun ve böylece Mekke ve Medine şehirlerine gösterilen ilgi gibi diğer mevcut topraklardan daha üstün tutulduğuna şahit olmaktadır.

Dinler tarihi açısından Müslümanlar tarafından Kudüs'ün idare dönemleri dikkatlice incelendiğinde, emniyetin ve inanç özgürlüğünün merkezi haline gelmiştir. Ayrıca din, dil, ırk gibi inanç aidiyetlerinin çeşitliliği karşısında kargaşa ve sömürgeciliğin ötesinde farklı dinlere mensup üyeleri ötekileştirmeden sulh ve uyumun en güzel örnekleri ortaya konmuştur. Başka bir tabirle Kudüs; demografik, dini, siyasi ve coğrafi kutuplaşmanın ötesinde, birlik ve beraberliğin simgesi olmuştur.

Kudüs tarihte her ne kadar birden fazla farklı devletlerin idaresi altına girse de Müslümanların idaresi dönemindeki kadar huzur ve sükûnet yaşamamıştır. Günümüze gelindiğinde bu kutsal topraklara Müslümanlar hizmetlerini götürmeye çalışsa da insan haklarının çiğnendiği, din, dil, ırk özerkliğinin yaşandığı, barışın yerine küresel çıkarların ön plana yansıdığı görülmektedir. Kudüs, bir taraftan ilahi dinlerin Peygamberlerine ve mensuplarına hala ev sahipliğine devam ederken, diğer taraftan ise İsrail'in insanlık ve inanç dışı politikalarından dolayı bu günlerde Kudüs, gözyaşının ve soykırımın beşiği haline gelmiş, kendi inançlarını yaşamaya çalışan Müslüman bireylerin mazlum ve mağdur yanlarının sembolü konumuna bürünmüştür.

Sonuç

Bazı mekânlar Yüce Allah'ın ortaya koyduğu kıymetle değer kazanmaktadır. Kudüs, O'nun ihsanıyla değer kazanmış eşsiz mekânlardan biridir. Kudüs'ün tarihsel süreci, insanlık oluşumu kadar eski dönemlere rastlamaktadır. Ayrıca Kudüs'ü içinde barındıran Filistin toprakları semavi dinlerin peygamberlerine kucak açmıştır. Hatta bu peygamberlerin hayatlarında ayrı bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı Kudüs; Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlığın doğumundan günümüze kadar kutsallığını koruyan bir şehir haline gelmiştir.

Kudüs sadece dini açıdan değil aynı zamanda stratejik ve siyasi öneme sahip bir şehirdir. Kudüs'te Yahudi Hıristiyan ve Müslümanlar bir arada yaşamaktadırlar. Bunun yanında Kudüs tarih boyunca huzuru bozan birçok dış ve iç etkenlerle mücadele etmiş ve ayakta kalmayı başarmıştır. Kudüs'te olması gereken en önemli şey farklı din dil ırklara mensup insanların barış içerisinde birlikte yaşayabilecekleri bir ortamdır.

Farklı kültürel miraslara sahip çıkan, onları bağrında saklayan Kudüs, camileri, kiliseleri, sinagogları kısaca ibadethaneleri ve kültürel zenginlikleri ile barış ruhunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu değerlendirmeler ışığında Kudüs'e verilen değer, dünya tarihinde başka hiçbir şehre verilmediğini söylemek mümkündür. Böylece Kudüs, Yüce Allah tarafından inançla imar edilen, dünyanın yaratılmasından bu yana insanlığın başlangıcıyla değer kazanmış, ilahi din mensuplarının üzerinde titrediği kutsal bir şehirdir. Kudüs'ün; Mescid-i Aksa, Ağlama Duvarı ve Kıyamet Kilisesi'ni barındırması, Hanif din mensuplarının ortak dini değerinin oluşmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki (editör) (2015). *Dinler Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Adam, Baki (2007). *Yahudilik. Yaşayan Dünya Dinleri*, İstanbul: DİB Yayınları.
- Adam, Baki (2002). *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Amy Singer (1996). *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*. çev. Sema Bulutsuz, 41, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Atiyya, Aziz S. (2005). *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*. terc. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul: Doz Yayınları.
- Aydın, Mahmut (2017). İsrail'in Kudüs Politikasının Dini Nedenleri Üzerine Bir Analiz. *Uluslararası Kudüs Seppozyumunu*, İstanbul.
- Besnard, Alberd M. - Clement, Olivier, - Mehl, Roger (tsz). *Hıristiyan İlahiyatı*. terc. Mehmet Aydın, Konya: Arı Basımevi.
- Cebe, Arzu (2017). Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs ve Kutsallık Kavramı. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi TİDSAD*, Y. 4, S. 13.
- Challaye, Felicien (tsz). *Dinler Tarihi*. çev. Semih Tiryakioğlu, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Collins, Larry -Lapierre, Dominique (1973). *Kudüs, Ey Kudüs*. çev. Aydın Emeç, E Yayınları.
- Eliade, Mircea (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Erer, Raşid (1993). *Türklere Karşı Haçlı Seferleri*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

- er-Razi, Fahrüddin (tsz.), *Mefatihü'l-Gayb (Tefsir-i Kebir)*. Tercüme: Suat Yıldırım vd., İstanbul: Huzur Yayınevi.
- Goldhill, Simon (2011). *Kudüs Tapınağı*. çev. İbrahim Şener, İstanbul: Doruk Yayınları.
- Güngör, Muhammed (2017). Hıristiyanlıkta Kudüs Algısı. *Uluslararası Kudüs Seppozyumu*, İstanbul.
- Harman, Ömer Faruk (2002). Kudüs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, Ankara: TDV Yayınları.
- Hasanov, Eldar (2017). Yahudilikte Kudüs Algısı. *Uluslararası Kudüs Seppozyumu*, İstanbul.
- İbnü'l-Esir (1985). *el-Kamil fi't-Tarih*. çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul.
- Küçük, Abdurrahman vd. (2009). *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Noth, Albrecht (1999). *Müslüman ve Hıristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Kutsal Mücadele*. terc. İhsan Catay, İstanbul: Özne Yayınları.
- Okkar, Remziye (2018). Mısır Esaretinden Yahuda Kırallığının Yıkılışına Bir Bakış. *Bildiriler (INCSOS)*, Ed. Mehmet Dursun Erdem vd., Ankara 2018.
- Peters, F. E. (2010). *İbrahim'in Çocukları*. çev. Nurşan Üstüntaş, İstanbul: Neden Kitap.
- Schimmel, Annamarie (1999). *Dinler Tarihine Giriş*. Editör: Recep Kibar, İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- Schoeps, Hans-Joachim (2010). *Yahudi Hıristiyanlığı*. çev. Ekrem Sarıkcıoğlu, İstanbul: İz Yayınları.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz (2014). Kudüs ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, I/36, ss. 33-56.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi (tsz.). *Hak Dini Kur'an Dili*. (Sadeleştirenler: İsmail Karaçam vd.), İstanbul: Azim Dağıtım.
- Yılmaz, Ahmet (2017). *Kudüs Rehberi*. Köln: DITIB ZSU Verlag.